

Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел

В. Д. Баран

Писемні джерела перших століть нашої ери (Пліній, Тацит, Птолемей, Певтінгерові таблиці та інші) ще не знають племінного поділу слов'ян. Вони згадують їх під іменем венедів, що жили на схід від Вісли, у межах Європейської Сарматії. У Певтінгерових таблицях (дорожня карта кінця III — IV ст. ст.) венеди зафіксовані ще у двох місцях: в Дакії та межиріччі нижнього Дністра та Дунаю і, як бачимо, також під тим самим іменем. Йордан — готський історик VI ст., який був досить добре ознайомлений із слов'янським світом, поруч із венедями називає склавівів та антів, але будучи під впливом більш ранніх історичних джерел, до IV ст. також залишає за слов'янами стару загальну назву «венети». Він пише: «Після поразки Герулів Германарих направив військо проти венетів. Останні, хоч і достойні презирства із-за слабості зброї, однак могутні завдяки своїй чисельності, намагалися спочатку дати відсіч. Але нічого не варта велика кількість нездатних до війни, особливо в тому випадку, коли і Бог допомагає і багато озброєних підступає. Ці венети, як ми уже розповідали, на початку нашого викладу — саме на початку переліку племен — походять від одного кореня і тепер відомі під трьома назвами: венетів, антів, склавівів. Хоч зараз із-за наших гріхів вони бушують повсюдно, але тоді всі вони підкорялись владі Германариха»¹. Виходячи із процитованого тексту, можна вважати, що Йордан, з одного боку, підкреслює спільність походження слов'ян, з другого, вказує на їх потрійний поділ в першій половині VI ст., коли він працював над «Гетикою». Це вдало підмітив В. П. Петров, який підкреслює, що вжите Йорданом слово «тепер» (піше) свідчить, що вживання потрійної назви «є... здобутком пізнішого часу...». Отже, на його думку, подекуди Йордан вживає назву венети як загальноєтнічну в широкому розумінні цього слова, а іноді як вузьку і однофункційну, однозначну з обома іншими,— анти і склавени»². Зокрема, описуючи війну готів під проводом Вінітарія із слов'янами після 375 р., коли готи вже були підкорені гунами, Йордан свідомо вживає назву анти. Причому він бездоганно орієнтується в політичній ситуації антів, оскільки називає їх племінного вождя Божа і згадує сімдесят старшин. Опираючись на Йордана, можна вважати, що процес поділу слов'ян на венедів, антів і

© В. Д. БАРАН

склавівнів почався не в VI ст., а значно раніше, принаймні в часи Вінітарія, тобто в кінці IV ст. У VI ст. цей поділ вже було завершено, що підтверджується й археологічними джерелами, про що буде сказано нижче.

В літературі ведеться дискусія над тим, чи склавши та анти — це племінні утворення, що виникли в результаті поділу венедів на дві частини з новими найменуваннями, чи ця згадка Йордана припускає тричленний поділ слов'ян, що виникає в рамках венедської спільності. Ми схильні підтримати точку зору, обґрунтовану В. Петровим та Я. Пастернаком⁴. Більше того, виходячи з археологічних матеріалів, можна вважати, що і тричленний поділ не вичерпував всієї племінної розмаїтості слов'янського світу. Висвітлення в античній, а пізніше в арабській літературі внутрішніх взаємовідносин у слов'янському суспільстві, не стільки залежало від його реального стану на тому чи іншому історичному етапі, скільки диктувалося зацікавленістю самих авторів і тих суспільних верств, які вони представляли, в його пізнанні. Вже на рубежі і в першій половині I тис. н. е. слов'янські племена венедів, які займали величезні простори на схід від Вісли і на північ від Карпат, а окремі з них проникли в межиріччя нижнього Дністра і Дунаю не могли залишатись єдиним монолітом без будь-якого внутрішнього поділу. Якщо звернутись до аналогій з іншими синхронними європейськими спільностями, наприклад, германцями, то ми побачимо, що племінний поділ останніх в той час вже чітко визначився. Античні автори називають десятки різних германських племен. Отже, венеди — це збірна назва слов'янських племінних союзів, яку, на думку багатьох дослідників, германці перенесли із своїх західних сусідів на слов'ян, що були їх східними сусідами. Ще в пізньому середньовіччі германці і фіни інколи називали слов'ян венедами⁵. Тричленний поділ слов'ян, зафіксований джерелами VI ст., також не вичерпує всього розмаїття слов'янських племінних структур. Разом з тим, він фіксує вже три міжплемінні їх союзи, які, займаючи окремі, хоч і суміжні регіони Східної і Центральної Європи, починають діяти самостійно, керуючись інтересами саме своєї спільності.

Візантійські джерела VI ст. приблизно визначають і регіони проживання склавівнів та антив. За Йорданом «склавши живуть від міста Новієнтуна й озера, що зветься Мурсіанським до Данастра і на північ до Віскли, замість міст у них болота і ліси... Анти, сильніші із них, поширюються від Данастра до Данапра, там, де понтійське море утворює вигин, ці ріки віддалені одна від одної на відстань багатьох переходів»⁶. Прокопій Кесарійський знає антив, як сусідів болгарських племен утігурів, які у VI ст. кочували в придніпровських степах. «...Народи, які тут живуть, в давнину називались кімерійцями, тепер зветься утігурами. Далі на північ від них (утігурів) займають землі незліченні племена антив»⁷. За даними «Стратегікону» Псевдомаврикія, які припадають приблизно на рубіж VI-VII ст., ці племена займали суміжні регіони... «Місцевості зайняті склавінами та антами розташовані вздовж рік, і вони так співвідносяться між собою, що між ними нема такої великої відстані, щоб про неї варто було згадувати. Племена склавівнів та антив подібні за своїм способом життя, за своїми

звичаями своєю любов'ю до волі»⁸. За Йорданом умовна межа між ними, а радше зона ситку в VI ст. проходила по Дністру, очевидно, в середній його течії. На півдні, за свідченнями Йордана і Прокопія, склавши та анти у VI ст. вже досягли середнього Подунав'я, хоч географія міста Новієнтуна та Мурсіанського озера не зважаючи на довголітні пошуки, не встановлена й сьогодні. Наприкінці VII ст., коли великі маси склавів та антів оселяються в Подунав'ї, вони зміщуються і створюють локальну культурну групу, яка в археологічній літературі навіть отримала свою окрему назву⁹. Анти, як назва окремого племінного союзу зникає із сторінок візантійських авторів на початку VII ст. Останній раз їх згадує Феофілакт Сімоката під 602 р., коли описує один з епізодів авароантських війн. В цій війні анти зазнали поразки. Чи можна саме з цими подіями пов'язувати зникнення цілого племінного союзу і його імені? Очевидно, ні. Для цього анти були надто численні. Цю думку обґрунтували О. Погодін, Л. Нідерле, Є. Скржинська, В. Петров та інші¹⁰. Скоріше за все та частина антів, яка разом із склавівими поселилась в межиріччя Дністра і Дунаю і, в силу свого географічного положення, була найкраще відома візантійським авторам, поступово втрачає своє самостійне значення та приймає назву своїх слов'янських сусідів. Таким чином, назва склавівів (Slave), що являє собою латенізовану форму самоназви слов'ян, поступово покриває всі племена антів, а згодом стає збіркою для всіх слов'янських племен, в тому числі і венедів. Вона в історичних джерелах вживається більш часто, ніж попередня збірна назва «венети». Ця зміна племінної назви значною мірою вирішує проблему слов'янської належності антських племен.

Як відомо, з цього приводу існують різні точки зору як істориків, так і лінгвістів. Деякі з них сумніваються у слов'янській належності антів. Так Г. Вернадський схилився до думки про сармато-аланське походження антів¹¹. А. Вірт, Л. Шмідт, А. Орлик та інші вважали антів черкесами¹². Ці концепції в різний час були піддані справедливій критиці визначними слов'янськими істориками¹³.

В наш час на користь слов'янської належності антського племінного союзу говорять й археологічні джерела. На території, де за писемними джерелами жили анти, в останні десятиліття відкрито і досліджено близько сотні археологічних пам'яток V-VII ст. ст. Вони однозначно визнані слов'янськими, що й вирішує це питання.

Виявлення археологічних матеріалів раннього середньовіччя Східної і Центральної Європи дозволяє поставити і якоюсь мірою вирішити і ряд інших складних проблем ранньої історії слов'ян.

Планомірно, систематичні дослідження слов'янських пам'яток раннього середньовіччя (V-VII ст.), тобто періоду, коли слов'яни виступають на історичній арені Європи, як активна політична сила, почалися лише в п'ятидесяті роки XX ст., хоч окремі з них були відомі й раніше¹⁴. Чеський археолог українського походження І. Борковський у 1940 р. присвятив їм монографічне дослідження. Однак книга, видана ним в часи другої світової війни, в силу

історичних обставин знайшла своїх читачів та продовжувачів лише згодом, коли в післявоєнні роки відновилися нормальні умови для наукової роботи. Під впливом розробок І. Борковського фактично лише в 50-ті роки нашого століття почалися активні пошуки і дослідження на території Середньої і Східної Європи, і, в першу чергу, на Україні тих слов'янських старожитностей, які синхронізуються з писемними повідомленнями про слов'ян. Археологічні матеріали не тільки закрили хронологічну лакуну в три століття в ланцюзі історичного розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної і Центральної Європи, але й значною мірою доповнили і конкретизували часто уривчасті і не завжди ясні писемні джерела.

На згаданій території виділено чотири групи слов'янських археологічних пам'яток V-VII ст., які в археологічній літературі отримали назву колочинської, пеньківської, празької і дзедзіцької культур¹⁶. Проведена картографія цих старожитностей показала, що вони вже в VI — на початку VII ст. займають компактні регіони на величезній території від верхів'їв Десни і Псла на пів-

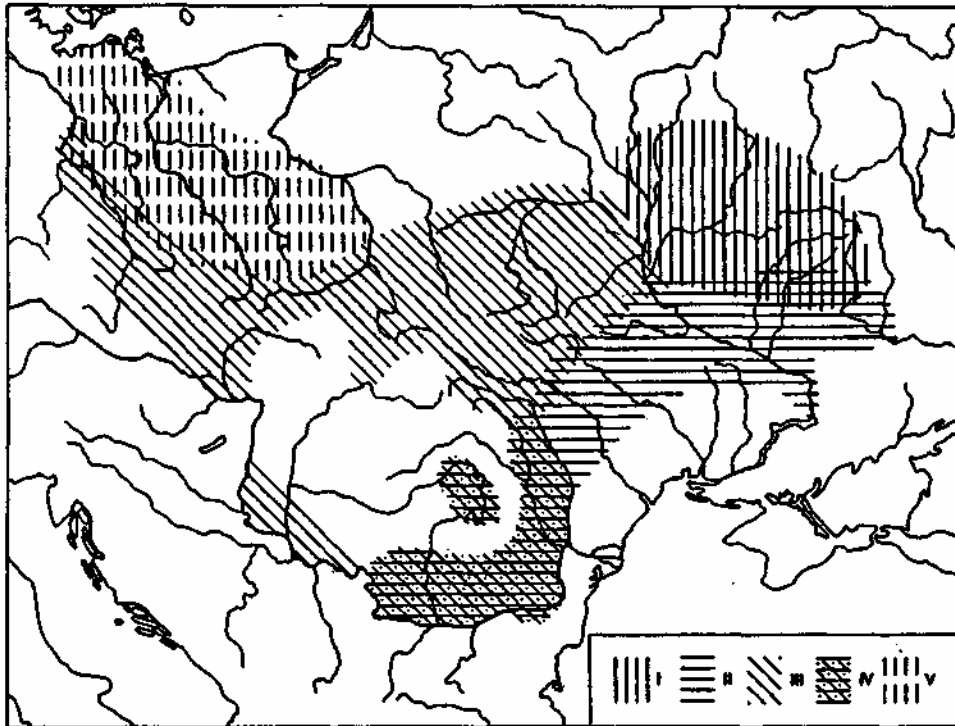

Рис. 1. Слов'янські культурні групи на початку раннього середньовіччя.
I — коломиїська, II — пеньківська, III — празька культури, IV — культурна група Іпотешг, Кіндешт, Чурел, V — Дзедзіцька група.

нічному сході до межиріччя Ельби і Заале на Заході і від Прип'яті і Західної Двини на півночі до Дунаю на півдні (Рис. 1). В процесі дальшого розселення слов'ян їх поселення і городища покривають територію Балканського півострова і виникають на таких північно-західних пунктах як Любек, Гамбург, Ольденбург та інші¹⁷. Досить чітко визначається їх внутрішній поділ. Колочинська культура займає Лівобережжя верхнього Дніпра, включаючи Подесення, Посулля, верхів'я Псла до Сіверського Дінця. Південніше починається пеньківська культура, яка тягнеться широкою смугою з північного сходу на південний захід від верхів'я Сіверського Дінця через середнє Подніпров'я, Південний Буг, середнє Подністров'я до Попруття. Правобережнє Подніпров'я від Прип'яті до верхнього Дністра і верхів'я Пруту і на південь до Дунаю займає празька культура. По Дунаю пам'ятки празької культури піднімаються до його верхів'я і заходять в межиріччя Ельби і Заале. На північ від Карпат вони доходять до верхів'я Вісли. Границі всіх цих трьох культур сходяться на Київщині. На півдні, у Подунав'ї потоки пам'яток пеньківської і празької культур схрещуються. Вони нашаровуються на романський субстрат, в результаті чого тут виникає група Іпотешт-Кіндешт-Чурел (Рис. 1).

На північний захід від празької культури на території Центральної і північної Польщі в VI-VII ст. відома ще одна — четверта група слов'янських старожитностей типу Дзедзіце¹⁸. Цю групу Й. Герман об'єднує в більш широку під назвою Суків-Дзедзіци або Суків-Шуліги¹⁹. Поєднання дзедзіцької групи слов'янських пам'яток із суківською групою на території північної Німеччини правомірне лише в плані їх типологічної близькості. Хронологічно дзедзіцька група раніша і лежить в її підоснові. Суківсько-фельдбергська група виникає не раніше другої половини VII ст. з появою тут слов'янського населення, що переселилося в межиріччя Одри та Ельби з приморської частини Польщі (рис. 1).

На території України пам'ятки колочинської, пеньківської і празької культури виникають одночасно в середині а, можливо, і в першій половині V ст. Комплекси V ст. на поселеннях празької і пеньківської культур виявлені і в Попрутті та на території Румунії (Рис. 2). На території Польщі, Словаччини, Моравії і Німеччини празькі старожитності датуються не раніше VI ст., фіксуючи появу слов'ян на цій території. В цей же час виникають пам'ятки дзедзіцької групи, які мають власну підоснову²⁰.

Яким слов'янським групам, згаданим в писемних джерелах, можуть належати ці пам'ятки?

За територіальними і хронологічними ознаками пам'ятки празької культури можна зв'язати з склавінами, а пеньківські з антами Йордана і Прокопія Кесарійського. Склавши за Йорданом жили у верхів'ях Вісли, Подністров'ї і Подунав'ї, анти Між Дніпром і Дністром, південніше від склавінів. Так розташовані і згадані вище культури. Разом з тим празькі та пеньківські пам'ятки визначають північну та східну межі склавінської та антської земель, які не були відомі візантійським авторам. Вони їх не згадують. Територіальне співвідношення пам'яток празької і пеньківської культур вказує на те, що анти —

носії пенківської культури не заселяли всього регіону від «Данапра до Данапра». Північну його частину, тобто Галичину, Волинь від верхньої Вісли до Дніпра займали склавши — носії празької культури. Межа культурних ареалів проходила приблизно по лінії Київ-Могилів Подільський (Рис. 1). Дзедзіцьку культуру VI-VII ст. ст., розташовану на заході, північніше празьких старожитностей, на території Польщі, на нашу думку, можна зв'язати з тією групою слов'ян візантійських авторів, за якою залишилася стара назва венедів. Очевидно, ці назви мають свою внутрішню логіку. Відомо, що збірне ім'я «венети» перенесене на слов'ян західними сусідами, а ім'я анти має східне походження. Так і розташовані ці культури. Центральна з них — празька — залишена тією групою слов'ян, за якою утворилася самоназва, що пізніше перейшла на всіх слов'ян.

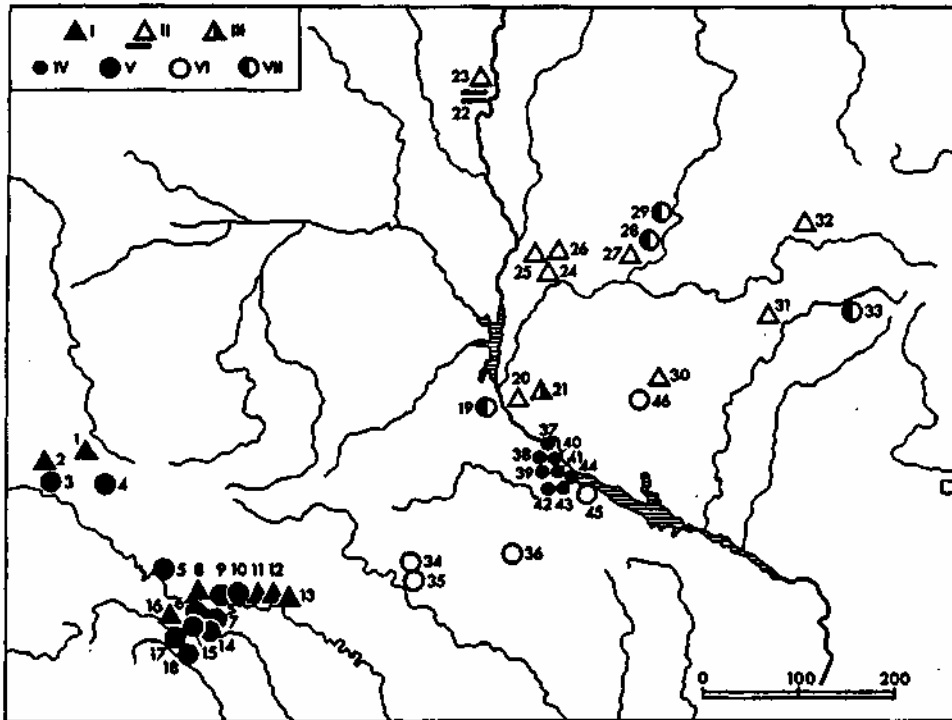

Рис. 2. Слов'янські пам'ятки з комплексами кінця IV-V ст. н. е. I — черняхівські, II — київські, III — черняхівсько-київські, IV — окремі знахідки фібул V ст. у Середньому Подніпров'ї, V — празькі; VI — пенківські; VII — колочинські пам'ятки. 1 — Ріпнів II; 2 — Черепин; 3 — Водники; 4 — Підберізіці; 5 — Зелений Гай; 6 — Рашків II; 7 — Рашків III; 8 — Сокіл; 9 — Лука Каветчинська; 10 — Устьє; 11 — Теремці; 12 — Бакота; 13 — фернашівка; 14 — Кодин I; 15 — Кодин II; 16 — Гореча; 17 — Рогізна; 18 — Глибока; 19 — Ходосівка; 20 — Вишеньки; 21 — Хлопків; 22 — Новий Бихів; 23 — Тайманово; 24 — Уллянівка; 25 — Сибиреж; 26 — Роїще; 27 — Мезин; 28 — Заяр'є; 29 — Целиків Бугор; 30 — Сенча; 31 — Курган Азак; 32 — Каменево II; 33 — Пісчане; 34 — Пархомівка; 35 — Куня; 36 — Кочубеївка; 37 — Букрин; 38 — Григорівка; 39 — Студенець; 40 — Бучаки; 41 — Пекарі; 42 — Межиричі; 43 — Михайлівка; 44 — Хмельна; 45 — Хрешатик; 46 — Хитці I.

Ми не знаємо імені носіїв колочинської культури, розташованої на північний схід від празьких і на північ від пеньківських старожитностей. Деякі дослідники вважають, що ця група пам'яток належала антам, оскільки їх витoki, як і витoki пеньківської культури, сягають київських старожитностей²¹. Однак це питання до кінця не з'ясоване. Колочинська культура, яка включає в себе й балтський компонент, могла належати ще якомусь четвертому об'єднанню. Останнє, будучи віддаленим від центру готського союзу племен, не потрапило на сторінки «Гетики» й залишилось без найменування".

Празькі старожитності виникли на основі слов'янської частини багатоетнічної черняхівської культури з незначним впливом київської. У свою чергу

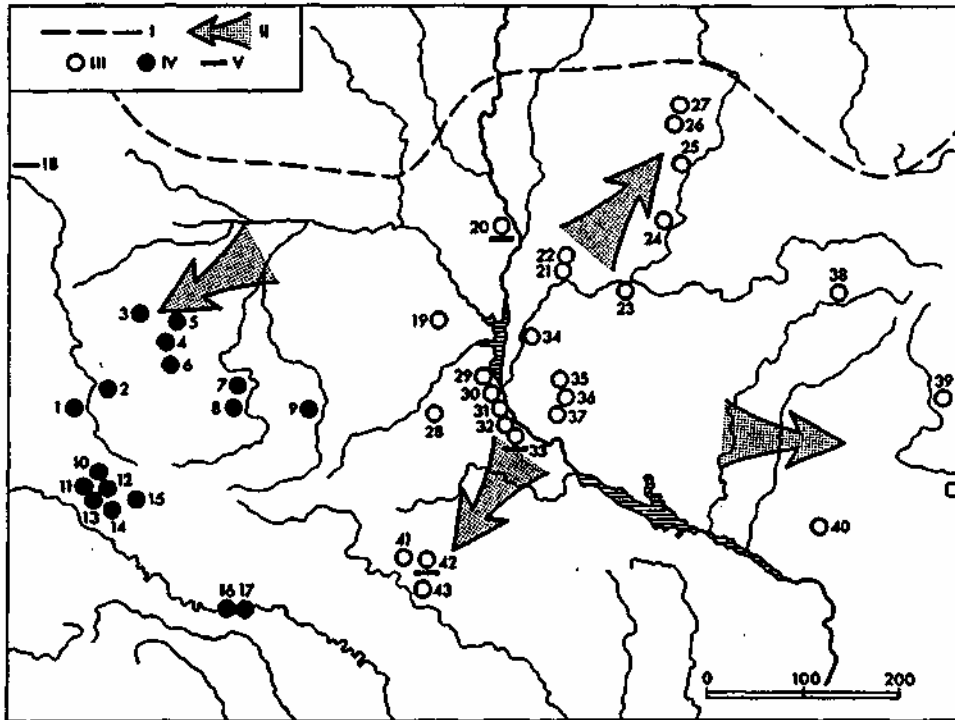

Рис. 3. Слов'янські пам'ятки другої половини I — першої половини II ст. н. е. на Україні (за Д. Н. Козаком та Р. В. Терпиловським). I — межа балтських культур (за В. В. Седовим); II — напрямки руху населення середнього Подніпров'я; III — пізньозарубинецькі поселення; IV — поселення волино-подільської групи; V — пізньозарубинецькі могильники. 1 — Белз; 2 — Святиязі; 3 — Підрижжя; 4 — Борфгін I; 5 — Семки; 6 — Луцьк-Гнідава; 7 — Більче; 8 — Боромель; 9 — Хорів; 10 — Підберізі; 11 — Підбірці; 12 — Пасіки Зубрецькі; 13 — Зубра; 14 — Звенигород; 15 — Майдан Гологірський; 16 — Велика Слобідка II; 17 — Оселівка; 18 — Гриневичі Велике; 19 — Лестинівичі; 20 — Чаплін; 21 — Киселівка II; 22 — Змійка; 23 — Стара Бутовка; 24 — Чулатово; 25 — Грем'яч; 26 — Синьково; 27 — Почеп; 28 — Бородянка; 29 — Лютеж; 30 — Оболонь; 31 — Нові Безрадічі (уроч. Глибоке); 32 — Таценки; 33 — Дівич-Гора; 34 — Бірки; 35 — Селище; 36 — Коржі; 37 — Вовчків; 38 — Картамишево II; 39 — Шосейне; 40 — Осипівка; 41 — Носівці; 42 — Рахни; 43 — Мар'янівка.

останні сягають своїм походженням пізньозарубинецьких і волино-подільських старожитностей ранньоримського часу.

Шляхом картографування пам'яток з досить чітко вираженими місцевими ознаками, починаючи від зарубинецької культури рубежу I тис. н. е. вдалося встановити певну стабільність їх розміщення в широкій зоні порубіжжя лісу і лісостепу до V ст. н. е. Оскільки найбільш ранні пам'ятки ранньосередньовічних слов'янських культур, які виникають у V ст. також знаходяться у цій смузі і типологічне з ними зв'язані, що доведено в багатьох присвячених їм працях²², то напрашується висновок, що пограниччя лісу, лісостепу України і деяких суміжних областей Білорусії та Росії було зайнято слов'янами (протос-

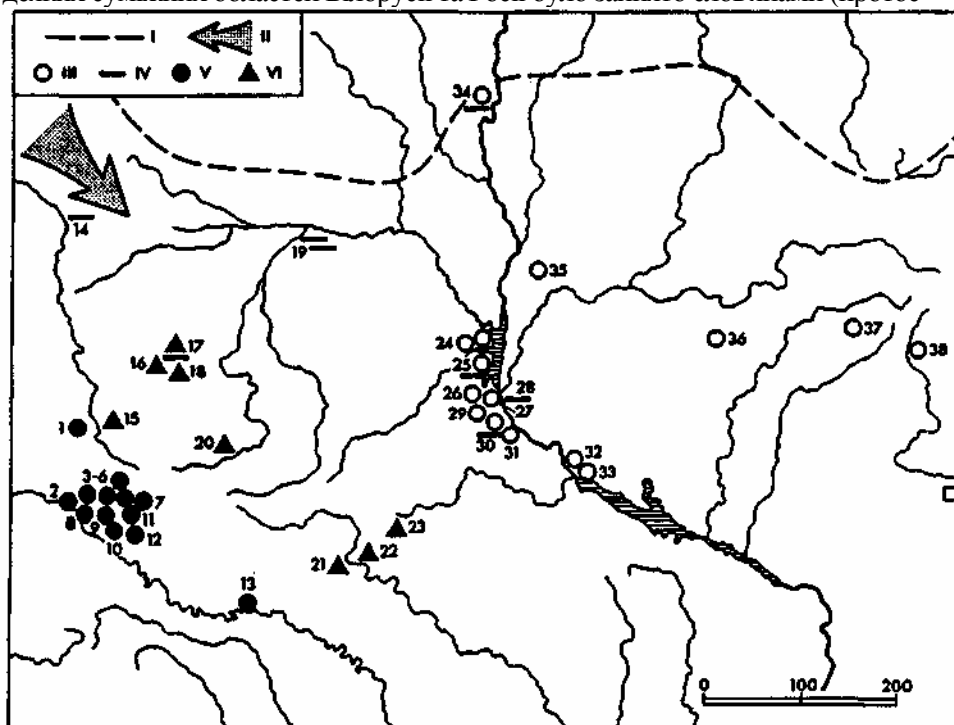

Рис. 4. Слов'янські пам'ятки другої половини II-III ст. н. е. на Україні (за Д. Н. Козаком, Р. В. Терпиловським). I — межа балтських культур; II — напрямок руху вельбарських племен; III — поселення типу Грині і ранні поселення киявської-культури; IV — могили киявської культури; V — пам'ятки волино-подільської групи типу Сокільники I — Давидів; VI — поселення — VII — могили вельбарської культури. 1 — Корчівка; 2 — Березець; 3 — Сокільники II; 4 — Підберізіці; 5 — Давидів; 6 — Кожичі; 7 — Жирівка; 8 — Твірж; 9 — Сокільники I; 10 — Борщовичі; 11 — Пасіки Зубрецькі; 12 — Воля Комулецька; 13 — Велика Слобідка I; 14 — Брест-Тришин; 15 — Ромош; 16 — Баєв; 17 — Гірка Полонка; 18 — Боратин I; 19 — Велемичі I, II; 20 — Лепесівка; 21 — Демидівка; 22 — Гунька; 23 — Слобідка; 24 — Грині; 25 — Козаровичі; 26 — Білгородка; 27 — Київ; 28 — Бортничі; 29 — Глеваха; 30 — Нові Безрадичі (уррч. Митьків Кут); 31 — Обухів III; 32 — Решітки; 33 — Сушки II; 34 — Абідня; 35 — Верхнестрижнське II; 36 — Беседівка; 37 — Гочево I; 38 — Шишино.

лов'янами) принаймні з рубежу нашої ери. Результати археологічних досліджень співпадають з писемними джерелами I-II — VI ст. і не суперечать даним лінгвістики (Рис. 3-5).

Усі згадані вище старожитності римського часу, незалежно від того, в яку культуру вони входили, в'яжуться типологічне і в хронологічній послідовності з ранньосередньовічними слов'янськими культурами (празькою, пеньківською, і колочинською), що передбачає їх генетичну спадкоємність і належність їх носіїв до споріднених груп.

Все викладене наводить на два принципові висновки: По-перше: слов'янська етнічна спільність сформувалася у I тис. н. е. на території, ядром якої були регіони північної України; по-друге, ця спільність ніколи не була однорідною

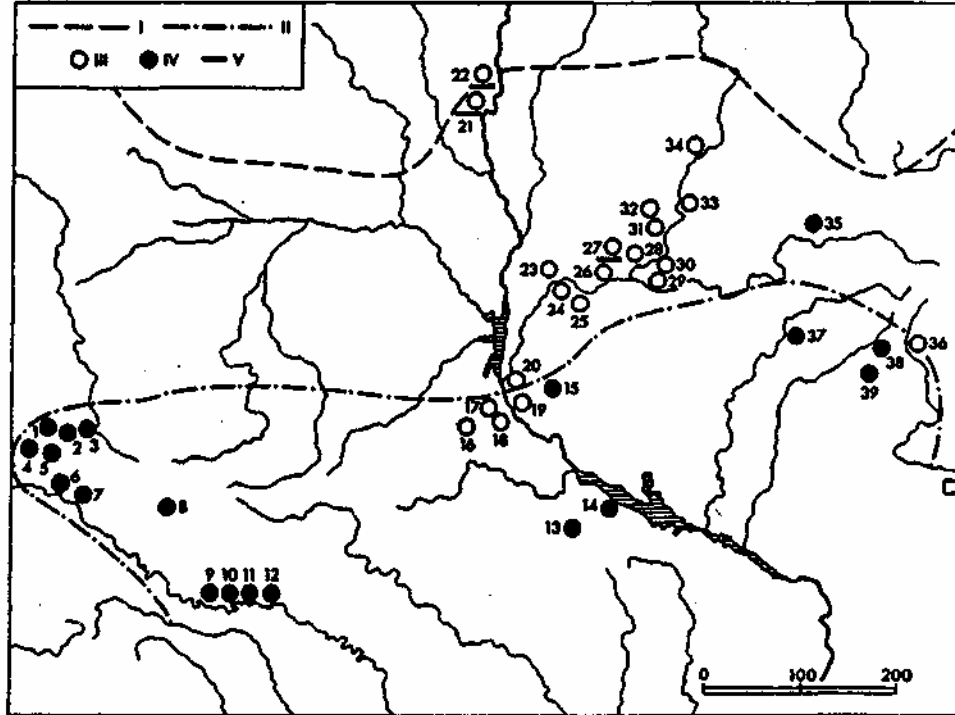

Рис. 5. Слов'янські пам'ятки III-IV ст. на території України.

I — межа балтських культур лісової зони; II — межа черняхівської культури; III — поселення кийівської культури; IV — поселення черняхівської культури; V — могильники кийівської культури.
 1 — Неслухів; 2 — Ріпнів II; 3 — Ракобути; 4 — Черепин; 5 — Чижиків; 6 — Дем'янів; 7 — Бовшів; 8 — Верхній Іванів; 9 — Лука Врублівецька; 10 — Сокіл; 11 — Теремці; 12 — Бакота; 13 — Журівка; 14 — Ломовате; 15 — Хлопків; 16 — Хлепче; 17 — Глеваха; 18 — Обухів II, III; 19 — Вишеньки; 20 — Погреби; 21 — Абідня; 22 — Тайманово; 23 — Деснянка; 24 — Виблі; 25 — Салтикова-Дівця II; 26 — Мена V; 27 — Кириївка; 28 — Вишеньки; 29 — Обирок; 30 — Корон; 31 — Лавриків Ліс; 32 — Форостовичі; 33 — Бирин; 34 — Кветунь; 35 — Букреївка II; 36 — Шишино V; 37 — Боромля II; 38 — Головине; 39 — Рідний Край III.

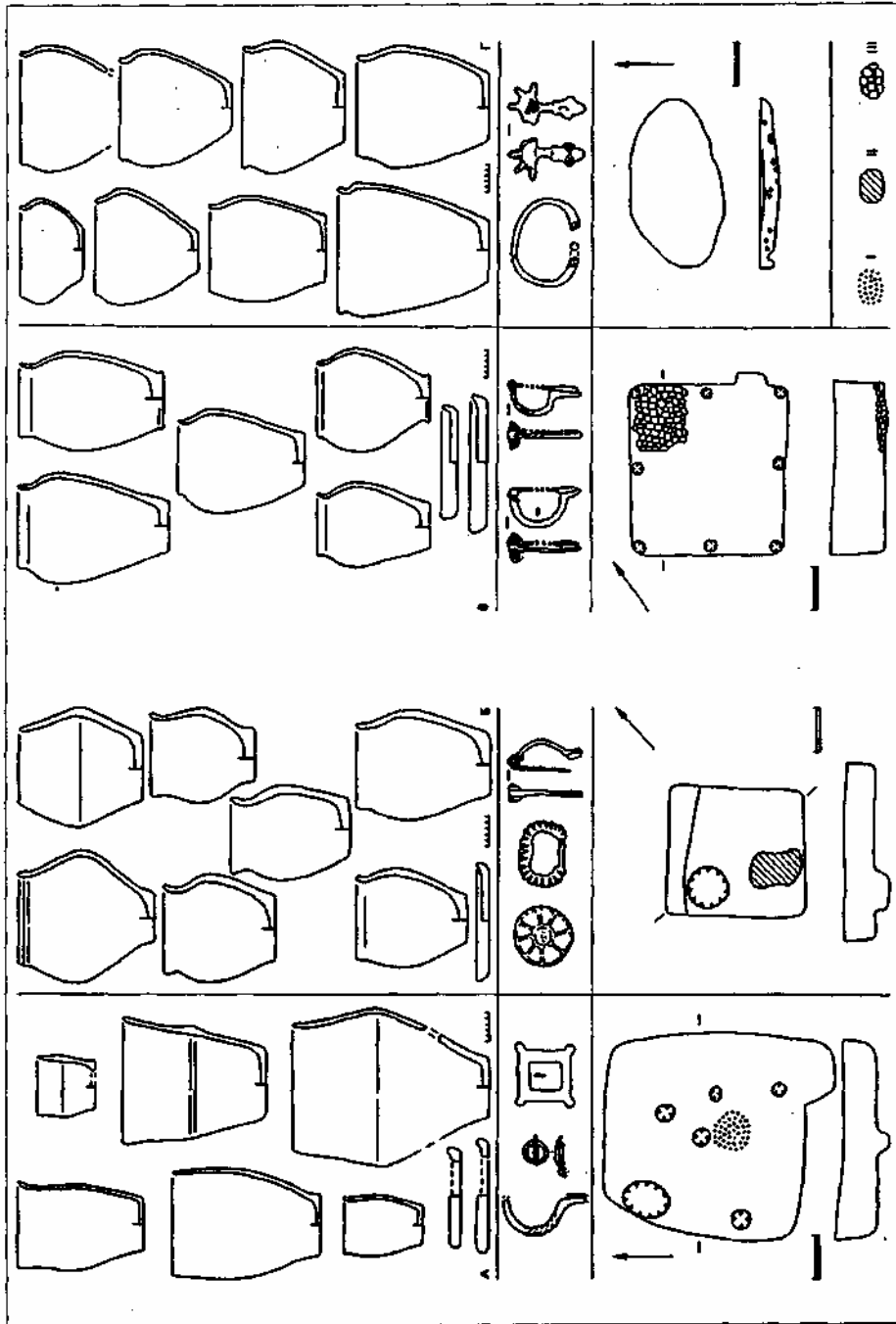

Рис. 6. Характерний матеріал із ранньосередньовічних слов'янських поселень: кераміка, датуючі знахідки, типи жител. А — колоністська культура; Б — пенківська культура; В — празька культура; Г — дзедзицька культура.

масою, а складалася з різних споріднених племен. До цього слід додати, що всі археологічні культури цього великого регіону включали в себе, крім слов'янських, які були основними, елементи балтських, германських, фракійських, іраномовних та тюркських етнічних груп. Лише після відходу з території України під ударами гунів готських племен, а з ними й сарматів-аланів в Подунав'є і далі на захід, слов'яни стають основною політичною силою в лісостеповій частині Східної Європи. Настає нова епоха в історії слов'ян, коли, починаючи з V ст. повною мірою проявляється їх матеріальна культура (Рис. 6), яка поступово поширюється на південь і на захід далеко за межі її виникнення, маркуючи шляхи великого слов'янського розселення. Процес великого розселення слов'ян, який почався в V ст., не охопив всього східнослов'янського населення. Більша його частина залишилась на старих місцях. У своєму розвитку воно створило три нові культурні утворення, що датуються VIII-X ст.

На основі празьких старожитностей виникають пам'ятки типу Луки Райковецької між верхньою Віслою, Дністром і Дніпром, а пам'ятки пеньківської культури входять одним з компонентів у волинцівську та роменську культури Дніпровського Лівобережжя, де не менш відчутні й елементи празької культури, нащадки носіїв якої в кінці VII-VIII ст. досить інтенсивно поширюються і на лівий берег Дніпра (рис. 7). Як приклад, крім керамічних форм, типологічне близьких до посуду празької культури, можна привести наявність на поселеннях роменської культури печей, нижня частина яких вирізана в материковому останці, спеціально залишених в одному з кутів житла. Такі печі в VI-VII ст. відомі лише на поселеннях празької культури на Західному Бузі (Ріпнів I, Ріпнів II, Ріпнів III), на Волині і в Румунії, куди переселилась частина носіїв празьких старожитностей²³.

Отже, судячи за археологічними матеріалами, нащадки склавів — носіїв празької культури в кінці VII-VIII ст. не тільки заселяють все Правобережжя Дніпра, в тому числі і регіони, де раніше були пам'ятки пеньківської культури, але й переходять на його лівий берег.

Із старожитностями VIII-X ст. в хронологічному відношенні зв'язується більш пізній список племен, добре відомих за Літописом. Це — дуліби-волиняни-бужани (назви одного й того ж племені в хронологічній послідовності), деревляни і хорвати на Волині та Прикарпатті, де відкриті численні пам'ятки типу Луки Райковецької, сіверяни на Лівобережжі Дніпра, представлені старожитностями роменської культури. Крім того, поляни, уличі та тиверці, що займали регіони, які у VI-VII ст. були зоною стику празької і пеньківської культур.

Цілком можливо, що саме ці племена склали ту частину східнослов'янського населення, яка в подальшому своєму розвитку приводить до утворення своєрідної етнокультурної спільності із своїми мовними особливостями, що стала ядром України-Русі²⁴.

Якщо це припущення вірне, то виходячи із нових археологічних джерел, концепція М. Грушевського про те, що предками українців можна вважати

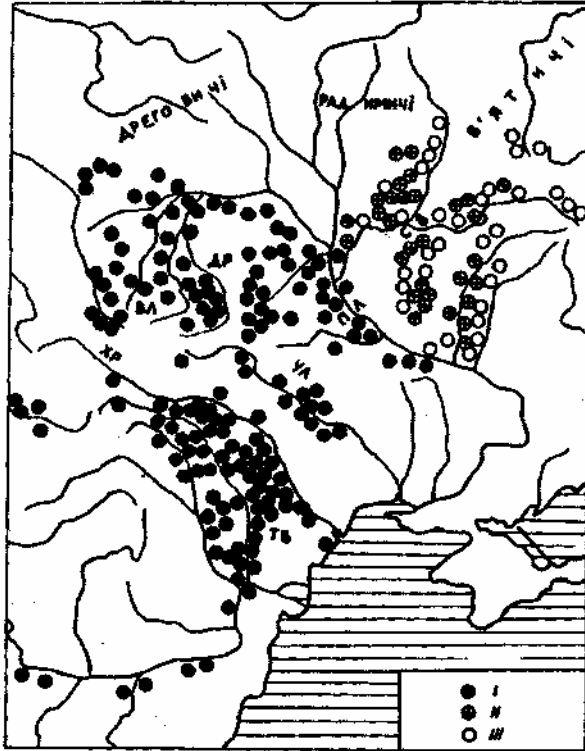

Рис. 7. Карта слов'янських пам'яток VIII-X ст. I — культура Луки Райковецької; II — волинцівська культура; III — роменська культура.

наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам VI ст. під іменем антів, вимагає певного уточнення. Археологічні матеріали, здобуті після другої світової війни, отже не відомі М. Грушевському, змусили нас шукати витoki культур предків українців не тільки в пеньківських старожитностях, залишених антами, але й празьких на території Верхнього і Середнього Подністрів'я та Волині, де відкриті багаточисельні поселення склавівнів. Це тим більш можливо, що вже у VIII-X ст. пам'ятки типу Луки-Райковецької, що виростають на основі празької культури склавівнів не тільки займають все Правобережжя від Дніпра до Вісли і від Прип'яті до Карпат та Буковини, але й стають одним із вагомих компонентів волинцівської та роменської культур Дніпровського Лі-

вобережжя. У другій половині VII ст. і надалі ім'я антів вже не згадується в писемних джерелах. На них поширюється загальне ім'я слов'ян. Це якоюсь мірою відображено і в матеріальній культурі, пам'ятки якої вказують на проникнення склавівнів в райони антського ареалу. Усі літописні племена VIII-X ст. на Правобережжі Дніпра вписуються в межі культури Луки Райковецької, лівобережне плем'я сіверян виникає на змішаній склавівно-антській основі.

Все це визначає місце склавівнів в тих історичних процесах, які привели до зародження етнокультурної спільності, яка в кінцевому своєму розвитку стає ядром українського народу.

Сучасний стан археологічних досліджень дозволяє також впевнено говорити про відток, починаючи з VI ст., частини антського населення на Балкани, а склавівнів — на Середній і Верхній Дунай та в межиріччя Ельби і Заале, де і зафіксували їх писемні джерела, і, зокрема, археологія. Очевидно, цим пояснюється і наявність спільних племінних назв по обидві сторони Карпат (дніст-

ро-волинські дуліби, чеські дуліби, панонські дуліби, хорвати північно-карпатські, білі хорвати, чеські хорвати та інші).

Політичну активність наддністрянських племен — нащадків склавинів — відзначають арабські автори, зокрема, Аль Масуді (помер 956 р.). Спираючись на більш ранні джерела, він у своїй книзі «Золоті луки» пише, що серед численних східнослов'янських племен було одне корінне плем'я валиняна (волиняни), яке очолював князь Маджак. Йому підкорялись інші східнослов'янські вожді.

Як відомо, волиняни — це пізніша назва дулібів, які згадуються уже в VI-VII ст. у зв'язку з аварським завоюванням. В кінці VI-VII ст. дуліби мали свій центр на городищі у с. Зимне Волинської області, яке можна вважати першим добре датованим слов'янським городищем в Європі того часу. Городище було укріплене стіною із дерев'яних колод і частоколом. В культурному шарі виявлено понад двадцять тисяч фрагментів ліпної кераміки празького типу і понад двісті різних виробів із заліза, кольорових металів, кістки, мергелю, знайдена візантійська монета Юстина або Юстиніана (точно визначити не вдалося). Наявність на городищі ливарних формочок, тигельків, наковальні, напівфабрикатів і виробничих відходів свідчить про існування тут ремісничого осередку. На городищі, за свідченням автора досліджень В. В. Ауліха, виявлені сліди культових споруд²⁶. Можна вважати, що Зимнівське городище було племінним центром дулібів, який в VII ст. був спалений аварами. Про це свідчать виразні сліди пожежі та знахідки аварських наконечників стріл. Наявність вже у VI ст. такого центру на землі дулібів, що були частиною склавинів, виділяє їх серед інших південно-східних слов'янських племен і свідчить, що у цьому регіоні могли складатись передумови для виникнення міжплемінних об'єднань.

Все це дозволяє підтримати В. О. Ключевського та М. І. Артамонова, які розглядають племінний союз дулібів-волинян як перше напівдержавне утворення східних слов'ян, що виникло в кінці VI-VII ст. у верхів'ях Дністра і Західного Бугу²⁷. В. Ключевський пише: «...В VI ст. ми застаєм великий воєнний союз під керівництвом князя дулібів... Цей воєнний союз і є факт, який можна поставити на самому початку нашої історії, вона почалася в VI ст. на північно-східних схилах і передгір'ях Карпат»²⁸. Можливо, що в залежності від того, в який регіон переміщався політичний центр цього межплемінного союзу, мінялася і його назва. На самому початку це був дулібський союз з центром в Зимнівському городищі. Після того, як воно було знищене аварами, його центр перемістився у Володимир-Волинський, потім в Буськ, що і зумовило зміну назви.

Дулібське племінне об'єднання, в яке крім дулібів-волинян, могли входити і предки деревлян, полян, хорватів, і навіть уличів та тиверців, не досягло державної завершеності. Воно розпалося. Літопис вже його не згадує, а називає дулібів, волинян на рівні з іншими східнослов'янськими племенами. Разом з тим, всі правобережні слов'яни незалежно від їх племінного поділу об'єднуються єдиною археологічною культурою типу 'Луки Райковецької, що ви-

никла на основі праяких старожитностей V-VII ст. Носіями останніх були склавини, в середовищі яких існувало й дулібсько-волинське племінне об'єднання. Якщо врахувати, що й ім'я склавинів поступово переходить на всіх слов'ян, то їх роль у формуванні ядра східнослов'янської державності стане ще більш рельєфною. Тим більше що і плем'я полян, яке стало стрижнем процесів, що привели до виникнення Київської держави, судячи за археологічними джерелами своїм походженням в ретроспектив! також зв'язане із склавинами носіями — праякої культури.

Починаючи з VII-VIII ст. ми не знаємо таких екологічних, воєнних або соціальних катаклізмів, які приводили б до повної зміни населення лісостепової частини України. Населення цього великого регіону незалежно від внутрішніх змін племінних структур та їх границь, що викликалися, в першу чергу, причинами соціально-економічного розвитку, поступово ставало рушійною силою процесів, що привели до утворення Київської держави, а в умовах розпаду імперії Рюриковичів до виникнення української народності. Незалежно від того, як буде вирішене питання про час і сутність цих процесів, їх коріння сягає пізньоримського і ранньосередньовічного часу, коли старожитності склавинів стали підосною матеріальної культури всіх східнослов'янських племен межиріччя Дніпра, Дністра і верхньої Вісли, та в інтеграції з пеньківськими пам'ятками антів — волинцівсько-роменської культури сіверян.

Примітки

- ¹ *Йордан*. О происхождении и деяниях гетов (У перекладі Е. І. Скржинської).— М., 1960.— С. 90.
- ² *Петров В. П.* Етногенез слов'ян. — К., 1972.— С. 15.
- ³ *Йордан*. О происхождении.— С. 15.
- ⁴ *Петров В. П.* Етногенез слов'ян.— С. 11-18;
Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях.— Нью-Йорк, Париж, Мюнхен, 1975.— С. 5-106.
- ⁵ *Карамзин Н. М.* История государства Российского.— М., 1989.— С. 180.
- ⁶ *Йордан*. О происхождении...— С. 72.
- ⁷ *Прокотий из Кесарии.* Война с готами.— М., 1950.— С. 297, 298.
- ⁸ *Мишулин А. В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских авторов по VII в. н. е. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 253.
- ⁹ Ця група слов'янських пам'яток румунських населених пунктів, де вони знаходяться отримала назву Іпотешт-Кіндешт-Чурел.
- ¹⁰ *Петров В. П.* Етногенез...— С. 47.
- ¹¹ *Vernadsky G.* Ancient Russia Nev Haven.— 1948.- S.105.
- ¹² *Wirt A.* Geschichte Asiens und Osteuropas.— Halle, 1905.— S. 249, 250;
Orlik A. Radnarok, Die Sagen vom Weltuntergang.— Berlin-Leipzig 1922.— S. 464;
Schmidt L. Geschichte der deutschen Stamme, Die Ostgermanen.— München, 1941.— S. 256.
- ¹³ *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. I.— Львів, 1904.— С. 153-162.

- Lowmianski H.* Podstawy gospodarsze formowania sigpanstw słowiańskich.— Warszawa, 1953.—S. 252.
- ¹⁴*Гамченко С. С.* Раскопки в бассейне р. Случи // Труды XI Археологического съезда.— Т. 1, 1896.—С. 360-384.
- ¹⁵*Borkowsky J.* Staroslovanska keramika ve Stredni Europe, Studie k pocatkam Slovanske kulture.—Praha, 1940.
- ¹⁶*Baran W.* Entstehung und Ausbreitung der fruhslawischen kulturen, Starigard / Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein.— Neumunster, 1991.— S. 28-51.
- ¹⁷*Muller-Wüle* Abodriten und Wagrien im Nord westen der slawischen Welt.— Starigard / Oldenburg.— Neumunster, 1991.— S. 53-72.
- ¹⁸*Porzezinski A.*, Zasedlenie Pomorza Zachodniego w VI-VII wieku w świetle dotychczasowych wyników badań archaologicznych // *Slavia Antiqua*.— Т. XXII.— Szczecin, 1975.— S. 29-63.
- ¹⁹*Herrmann J.* Die Slawen in Deutschland.— Berlin, 1985.— S. 21-32.
- ²⁰*Baran W.* Entstehung...— S. 46-49.
- ²¹*Терпиловский Р. В.* Киевская культура. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тысячелетии н. э.— К., 1985.— С. 58,59.
- ²²*Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.* Памятники киевской культуры. К., 1992.— С. 95-99;
Baran W. Entstehung...— S. 39-46.
- ²³*Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю.— Київ, 1972.— С. 80-94.
- ²⁴*Піоторак Г. Л.* Формування і діалектична диференціація давньоруської мови.— Київ, 1988.—С. 52-87.
- ²⁵*Пастернак Я.* Ранні слов'яни...— С. 89.
- ²⁶*Ауліх В. В.* Зимнівське городище.— Київ, 1972.
- ²⁷*Ключевский В. О.* Курс русской истории.— Ч. I.— М., 1987.— С. 122-124;
Артамонов М. И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА.— 1990.— № 3.— С. 274, 275.
- ²⁸*Ключевский В. О.* Вказ. праця.— С. 124.